

процеси щодо України виявились незворотними, що переконливо продемонстрували заходи, розпочаті урядом Катерини II в 1764 р. ліквідацією в Україні інституту гетьманства¹⁰.

2. Інститути політичного життя Гетьманату та механізми їхньої функціональної взаємодії

Місце Генеральної ради в системі політичної взаємодії

Поняття *колективної волі* в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти від самих початків її самоорганізації посідало центральне місце.

На думку дослідників проблеми, це поняття вивершувало піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, яка виростала з демократичного устрою Війська Запорозького і включала рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної рицарської належності та солідарності, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянську дисципліну тощо¹¹.

Реалізація колективної волі відбувалася передовсім через функціонування загальних січових рад. Рада — як форма прямого волевиявлення усіх без винятку повноправних представників козацької рицарської корпорації, як відомо, була актуальною не лише в межах Січі, а й зберігала свою правомочність під час воєнних кампаній і походів.

Початок Української революції середини XVII ст. не вніс суттєвих змін у характер політичної організації козацької спільноти і *загальна рада* (Генеральна, чи, як її називають сучасники, *повна рада*) за гетьмування Хмельницького з формального боку мало чим відрізнялася від рад, що проходили на Січі. Так само сигналом для її скликання слугував барабанний дріб, так само учасники ради заявляли про свою згоду криком і підкиданням шапок. Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали осавули. Як завше, ради проходили серед «галасів і фурій», гетьман і старшина з великими труднощами керували багатотисячним натовпом, що врешті наочно демонструвало вразливі місця у функціонуванні цього інституту влади й механізмів прямої демократії, чи точніше сказати — військової демократії, мірою ускладнення соціополітичної системи, перебирання нею на себе державних функцій.

Ураховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад і зважаючи на потребу в оперативному розв'язанні назрілих потреб, Хмельницький поволі відмовляється від їхнього скликання, вирішуючи справи одноособово або переносючи їхній розгляд на старшинську раду.

Утім, потреба в скликанні ради диктувалася необхідністю зміцнення гетьманської влади в умовах наростання старшинської опозиції. І лише мірою зміцнення позицій гетьманської влади, Генеральна рада залишається тільки як традиційний церемоніал, потрібний для легалізації

важливих справ, а не як інструмент їхнього розгляду й ухвали рішень. Гетьман скликає повну раду в тому разі, коли рішення щодо справ уже визріло й не потрібні довгі міркування й наради.

Після смерті Б.Хмельницького, в умовах загострення політичної боротьби, значення загальної ради істотно посилюється, а її авторитет серед рядового козацтва неодноразово намагаються використати «шукачі» гетьманства з метою повалення чинного правителя та перебирання правління Гетьманатом до своїх рук.

Через цілу низку обставин з кінця 1650-х років інститут Генеральних рад — не лише як вкрай важливий, а просто-таки життєво необхідний елемент політичної системи Гетьманату — отримує підтримку з боку російської влади. Головна причина зацікавленості російської сторони у збереженні інституту та розширенні його функцій крилась в усвідомленні можливостей успішнішого маніпулювання настроями учасників широкого зібрання козацтва в порівнянні з тиском на кількісно вужчу та фахово ліпше підготовлену групу вищої і середньої козацької старшини. А тому ще з початком 1657 р., а особливо із серпня цього року, тобто від моменту отримання звістки про смерть Богдана Хмельницького, уряд Олексія Михайловича наполегливо обстоює позицію щодо необхідності вирішення всіх найважливіших справ політичного життя Гетьманату, а передовсім обрання гетьмана і затвердження нових умов договору з царем, саме на загальній, «чорній», раді. Відмова претендентів на гетьманування або й чинних регіментарів (Івана Виговського, Якіма Сомка, Демка Ігнатовича) від реалізації цієї вимоги вже апріорі сприймається як акт недружній або ж навіть протизаконний. Зокрема, саме вимога російської сторони провести в Україні загальну козацьку раду восени 1657 р., на якій обов'язково був би присутнім царський представник князь О.Н.Трубецкой, спричинила гострий конфлікт з урядом Івана Виговського, що трохи згодом переріс у справжню війну¹². Так само у доволі гострий конфлікт вилились і намагання наказного гетьмана Якіма Сомка залагодити внутрішню проблему функціонування влади в Гетьманаті у форматі старшинської ради з суттєво розширеним складом її учасників.

В умовах стабілізації внутрішньополітичної ситуації в країні, що намітилася в останній чверті XVII ст., Генеральна рада зберігає за собою лише виняткові права гетьманського обрання та затвердження умов угод з царем (так званих гетьманських статей, які у другій половині XVII ст. виступали своєрідними конституційними актами, що регулювали функціонування внутрішньополітичного життя України козацької). З деяких опосередкованих відомостей випливає, що одночасно з обранням на гетьманство відбувалось і заміщення вакансій на урядах генеральних старшин і полковників (якщо такі існували). Жодних підтверджень тому, що учасники Генеральної ради впливали якимось чином на цей процес, виявити не пощастило. Тож, логічним буде припустити, що обрання на

уряди відбувалось на старшинській раді, а на Генеральній раді лише його оприлюднювали перед широким козацьким загалом.

Однак і ті прерогативи Генеральної ради, які в середині XVII ст. були їй притаманними, з часом втрачають свій первісний зміст. Так, у відповідності з нормами українсько-російських угод, Генеральні ради формально втратили виняткове право відсторонення гетьманів від влади, оскільки вже так звані «Нові статті» Ю.Хмельницького 1659 р. конституювали: «...Войску без указу Царского Величества самим гетьмана не переменить»¹³. Крім того, справа обрання на гетьманство як І.Виговського, так і Д.Ігнатовича (Многогрішного), І.Самойловича та І.Мазепи спочатку була вирішена на старшинській раді, а вже потім винесена на розгляд Генеральної ради¹⁴.

Фіксують історичні джерела й факти порушення прерогативи Генеральної ради щодо ухвалення договірних статей з Москвою. Зокрема, в гетьманство І.Брюховецького Батуринські статті 1663 р. та Московські статті 1665 р. було скріплено ухвалою не загальної, а старшинської ради¹⁵. Аналогічним чином було розв'язано питання щодо змісту нового договору Війська Запорозького з царем і на під час обрання на гетьманство Івана Мазепи, що відбулось у таборі на р.Коломак наприкінці липня 1687 р. Напередодні проведення Генеральної ради, призначеної на 25 липня, відбулась нарада в наметі російського «генералісімуса», князя Василя Голіцина, до участі в якій було запрошено, згідно з інформацією одного з очільників російського війська генерала Патріка Гордона, «знатних козаків». Саме на цій раді старшин, що проходила під головуванням царського вельможі, і відбулось узгодження договірних норм, які наступного дня були лише оприлюднені на Генеральній раді, без жодних передумов для їхнього обговорення чи відхилення.

Енергійну спробу реанімувати роль Генеральної ради у вирішенні державних справ учинили творці Конституції 1710 р., узаконивши положення, згідно з яким гетьман був зобов'язаний тричі на рік — на Різдво, на Великдень і на Покрову Пресвятої Богородиці — скликати генеральні ради. На обговорення учасників ради мали виноситись найбільш важливі питання політичного життя Гетьманату: «о цѣлости отчизны, о добрѣ оной посполитому и о всяких дѣлѣхъ публичныхъ». Причому скликання Генеральної ради виступало не як право, а як обов'язок регіментаря, адже на гетьмана покладалось зобов'язання «...ничого, безъ ихъ соизволенія и совѣту, приватною своею владою, не зачинати, не установляти и въ skutокъ не приводити»¹⁶.

Утім, в умовах подальшого занепаду української автономії упродовж 1708–1750-х років прерогативи Генеральної ради невпинно згубувались. Зокрема, при виборі на гетьманство Івана Скоропадського, Данила Апостола та Кирила Розумовського вирішальне слово належало російській владі, й остання не надто турбувалась тим, аби приховати цю обставину. Так, коли на Глухівській раді 1708 р., скликаній для об-

рання нового гетьмана на противагу Івану Мазепі, котрий перейшов на бік Карла XII, козацтво схилилось до кандидатури чернігівського полковника Павла Полуботка, Петро І рішуче заперечив проти цього, аргументуючи свою позицію тим, що той «очень хитер, может Мазепе уравниваться»¹⁷.

Не менш важливою була роль російської влади і при обранні наступників гетьмана Скоропадського. Так, після смерті останнього на початку липня 1722 р., незважаючи на численні клопотання наказного гетьмана Павла Полуботка і чинної на той час генеральної старшини, уряд Петра І упродовж другої половини 1722–1725 рр. дозволу на скликання елекційної Генеральної ради так і не надав, маючи на меті ліквідацію гетьманського сану взагалі. Коли ж політичний курс щодо Гетьманату зазнав певних трансформацій і на початку літа 1727 р. в Москві було ухвалено рішення про відновлення гетьманської форми правління (імператорський указ від 20 червня 1727 р. «О бытии в Малой России генетмана и генеральной старшины по прежнему...»¹⁸), роль інституту Генеральної ради в реалізації виборчого права козацтва була зведена до мінімуму. Зокрема, у розробленій членами Таємної верховної ради таємній інструкції російському представнику на виборах в Україні від 22 липня 1727 р. вказувалось наступне. Незважаючи на декларовану урядом обіцянку повернути українському народові право «выбрать по прежнему гетмана и старшину», написано це «для лица». Насправді ж імператор висловив «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу». Виходячи з цього, представнику імператора на Генеральній раді наказувалось після прибуття до тогочасного адміністративного центру Гетьманату, до Глухова, і «обява о сем указу и раз ослав для обявления того ж по полкам, смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в гетманы народ будет избирать...». Якщо резиденту стане відомо, що «некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обират, в таком случае ему... того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб конечно ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал...». У тому ж разі, коли уповноважений імператора буде не в змозі переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника, інструкція зобов'язувала його «...то собрание под каким пристойным претекстом остановить и писать Е.И.В. в Коллегию иностранных дел»¹⁹.

Так само й при обранні на гетьманство Кирила Розумовського пошуки кандидатури і її схвалення, як про це широко відомо, мали місце не в Глухові з числа найбільш заслужених українських достойників, а в Петербурзі – з оточення осіб, наближених до імператриці Єлизавети Петрівни.

Не менш очевидною була деформація прерогатив Генеральної ради і у сфері законодавства. Зокрема, двосторонні договірні статті, ствердження яких за традицією належало до виняткових прерогатив Генеральних

рад, поступилися місцем монаршим жалуваним грамотам²⁰, правомочність яких уже за їхнім видовим означенням не могла залежати від санкції української сторони.

Отже, починаючи з 1708 р. за Генеральною радою залишилися чинними лише суто церемоніальні функції.

Якими ж були механізми функціонування інституції? І як розв'язувалася проблема забезпечення легітимності її рішень?

Прерогатива скликання Генеральної ради належала гетьману або вищій старшині, яка урядувала в період міжгетьманства. З цією метою до полковника та полкової старшини розсилалися універсали, про зміст яких можна скласти враження хоч би зі звернення гетьмана П.Дорошенка в липні 1669 р. до товариства Прилуцького полку: «...прошу чтоб вы — конные, пшие, так полковник, судьи, есаулы, сотники, атаманы і всі купно того полку товариство, кто толко отчины своеи Украйне добру общему і волностям, за которые кров свою разливаем, есть желательные (прибывали)...»²¹.

Як правило, на Генеральній раді головував гетьман. У тому разі, коли йшлося про гетьманське обрання, головувати могла або генеральна старшина колегіально, або ж найвпливовіший з-поміж неї представник (найчастіше — генеральний обозний).

За розпорядчиків на Генеральних радах зазвичай виступали генеральні осавули — «пытано по килка крот *през асавулов* (виділено нами. — *Авт.*) войска: на чом бы воля їх была...»²². Хоча в залежності від обставин порядок впорядкування радою могли змінювати. (Так, на Переяславській раді 1654 р. місцевий полковник П.Тетеря, ймовірно, як господар міста, «...ходячи в круг, на всі стороны спрашивал: вси ли тако соизволяете?»²³)

Щодо чисельності учасників Генеральних рад і рівня їхньої регіональної і соціальної репрезентативності, то тут варто зазначити, що вони не залишалися незмінними протягом усього часу існування Української козацької держави. Найширше представництво досягалося на радах, які скликалися в козацькому таборі, під час військового походу всього Війська Запорозького. Однією з найбільш масових була Генеральна рада під Ніжином 1663 р., в роботі якої брали участь «...сорок тысяч і больше...» осіб²⁴. Не менш чисельною була й рада під Будищами 1668 р., де зішлись лівобережні і правобережні полки (за її результатами гетьманом об'єднаної України став П.Дорошенко). На елекційній раді в Глухові 1669 р. були присутні «...вся старшина і виборні Війська Запорозького козаки і міщани...»²⁵. Згідно зі свідченнями Самовидця, на раду 1674 р., яка обрала І.Самойловича гетьманом «...совершенним з обох сторон Дніпра...», було також скликано «...усіх полковников и козаков чолнйших...»²⁶. Участь у Генеральній раді 1687 р., як свідчать джерела, взяли, крім полковників і старшини, також «...знатні особи, которые урядом не иміют, и знатных же войсковых товарищей и все

поспільство»²⁷. Щоправда, загальна кількість учасників елекції — близько двох тисяч козаків²⁸ — вказує на те, що участь «всього поспільства» обмежувалася присутністю виборних від полків, адже в Кримському поході 1687 р. козаків було не менше 50-ти тисяч.

Це й не дивно, оскільки ще в квітні 1672 р. старшина ухвалила рішення надалі на виборчих радах бути «...полковником, сотником и старшині войсковой и начальным людем, *всего войска не собирая* (виділено нами. — Авт.)...»²⁹.

В інших, відомих нам, випадках практикувалося представництво. Так, на Корсунській раді 1657 р., що однозначно класифікується в джерелах як повна, або Генеральна, рада, були присутні «...полковники і сотники всіх полків, а з усяким сотником було черні чоловік з 20...»³⁰. На Генеральній раді в Переяславі взимку наступного року джерела фіксують присутність полковників, «...а з ними сотників і черні у полковників чоловік по десять і менше»³¹.

Зміцнення ж позицій старшинської олігархії, поступове відсторонення рядового козацтва від політичного життя Гетьманату призводять до того, що російська влада, скликаючи елекційну раду 1727 р., зазиває до Глухова «...изо всех полков полковников и старшину полковую, и бунчуковые и значковые казаки...», навіть не згадуючи при цьому рядових козаків³².

До середини XVII ст. до участі у роботі Генеральних рад допускалися лише представники козацького стану. У ході розвитку революційних процесів, коли Військо Запорозьке стало ідентифікувати себе не тільки з певним станом, а й перебрало на себе функції народу політичного всієї України-Русі, склад учасників загальних рад суттєво змінився. Так, уже в гетьманство І.Виговського серед присутніх на раді осіб зустрічаємо прізвища київського митрополита Діонісія Балабана, архимандритів й ігуменів православних монастирів — Інокентія Гізеля, Йосипа Тукальського, Феодосія Креховецького, а також найбільш впливових представників білого духовенства — протопопів Максима Филімоновича, Григорія Бутовича та ін.³³ Надалі відомості про «духовных особ на раду призванных» зустрічаються при описі майже усіх Генеральних рад. Наскільки серйозної ваги надавала старшина та представники царя питанню участі вищого духовенства в елекційній процедурі, видно з того, що при обранні на гетьманство І.Самойловича раду не розпочинали до тих пір, аж поки до Конотопа не прибув архієпископ Лазар Баранович³⁴. Причому, як на раді 1669, так і 1672 р., участь духовенства у виробленні та прийнятті рішень була досить активною. Зокрема, в 1669 р. при виробленні нових умов українсько-російського договору Л.Баранович заперечував проти присутності в українських містах царських воєвод та наполягав на встановленні в Чернігові митрополії³⁵.

На Генеральну раду до Переяслава 17 жовтня 1659 р. було заликано, крім полковників, всієї старшини і козаків, також «...і вїїтів, і

бурмистрів, і райців, і лавників, і всю чернь і все посполство обох сторін Дніпра...»³⁶. Присутність представників міщан на Генеральних радах фіксують джерела, що містять інформацію про вибори на гетьманство І.Брюховецького, Д.Многогрішного та І.Самойловича³⁷. Причому йдеться не про випадкових людей міщанського стану, а спеціально запрошених для вирішення «...войскових і градських діл к потановленню статей...» «виборних міщан»³⁸. Як правило, інтереси міст на радах представляла міська адміністрація – війти, бурмистри, райці, лавники, писарі.

У гостру проблему суспільно-політичного життя України другої половини XVII ст. вилилося питання участі в Генеральних радах запорозьких козаків. Претензії Коша на збереження свого політичного лідерства, утвердженого в першій половині століття³⁹, виливаються у вимогу обов'язкової участі повноважних представників січового товариства в роботі Генеральних рад у Гетьманаті як необхідної умови їхньої легітимності. Політичні претензії січовиків викликають різкий спротив керівництва Гетьманату. Проти цього активно виступає восени 1657 – взимку 1658 р. І.Виговський; абсурдність даної вимоги аргументовано доводить на початку 1660-х років й Я.Сомко, стверджуючи, що Військо Запорозьке і хто «...из Запорожья пришед, должны в свои полки розойтита...»⁴⁰. Апогеем впливу січового товариства на перебіг Генеральних рад у Гетьманаті стали події Чорної ради 1663 р., на якій результати виборів значною мірою залежали від позиції приведених І.Брюховецьким під Ніжин запорозьких козаків. Після цього запорожці певний час зберігають свій вплив на хід Генеральних рад, що відбувалися на Правобережжі (щоправда, не так ефективно, як це було в 1663 р.). Утім, вже після зречення гетьманства їх ставлеником М.Ханенком, а згодом і П.Дорошенком, участь запорожців у Генеральних радах не носить організованого характеру. Лише на виборах 1710 р. та виробленні умов Бендерської конституції запорожці, зважаючи на їх участь в акції гетьмана Івана Мазепи (адже на відміну від вагань значної частини городової старшини і городового козацтва, запорожці, попри свою давню ворожість до гетьмана, одноставно підтримали його антимосковські дії), відіграють надзвичайно важливу роль.

Загалом, Генеральна рада не мала чітко визначених норм представництва на ній делегатів, що створювало передумови для численних непорозумінь і конфліктів. Так, у квітні 1658 р. посланці полковника М.Пушкаря переконували російських сановників, що елекційна рада в Переяславі в лютому поточного року була неправомочною, оскільки «...были на раде те полковники которые с Иваном Выговским в одной мысли, а с ними сотников и черни у полковника человек по десяти и менши...»⁴¹. Неправомочною визнав уряд Олексія Михайловича й Козелецьку раду 1662 р., на яку полковники з'їхалися «...не с большими людьми, человек по десяти с собою имеючи»⁴².

Важливою передумовою для визнання легітимності ради був факт участі в її роботі представників від усіх полків. Особливу увагу в середині XVII ст. звертали на відсутність деформацій за регіональними ознаками, оскільки позиції лівобережних і правобережних полків по основним політичним проблемам суттєво різнилися. Так, згадану вже вище оцінку Переяславської ради 1658 р., як неправомочної, опозиція обґрунтовувала серед іншого й тим, що на раді не були присутні задніпровські (лівобережні) полки⁴³. Неправомочність елекції Я.Сомка 1662 р. його опоненти також аргументували тим, що у виборах не брали участь Полтавський, Зіньківський та Миргородський полки, а отже — «...какая ж де то полная рада, что половина обирала, а другая половина не обирала Якимом Сомка в гетманы...»⁴⁴.

Отже, невизначеність норм представництва на Генеральних радах становила суттєвий недолік при функціонуванні політичної системи Гетьманату. Старшина, невдоволена ухваленими на раді рішеннями, отримувала можливість апелювати до російського царя, рідше — польського короля, добиваючись анулювання постанов, і тим самим дестабілізувати ситуацію в країні, створюючи сприятливі умови для втручання зовнішніх сил у внутрішні справи Української держави. Водночас заходи старшини, спрямовані на обмеження кола учасників зібрання через допущення на неї лише старшини та виборних («чолнійших») козаків, об'єктивно сприяли трансформації Генеральної ради з інституту прямого волевиявлення в установу представницьку.

Концептуальне розв'язання проблеми представництва козацтва на Генеральних радах було представлене в положеннях Бендерської Конституції 1710 р. Так, згідно з її нормами, до участі в Генеральних радах допускались, крім гетьмана і генеральної старшини, також полковники, полкова старшина і сотники, а також з усіх полків «генеральні радці». Зважаючи на виняткову роль Запорозької Січі у подіях 1708—1709 рр., окремо наголошувалось на обов'язковому допущенні до участі у засіданнях Генеральної ради представників низового козацтва⁴⁵. І знову ж таки, як і у випадку з обов'язком гетьмана скликати ради, участь у їх роботі для запрошених спеціальних гетьманським «ординансом» старшин і козаків була не лише правом, а й обов'язком: «Послы мѣють и повинни будуть, за присланьемъ къ себѣ отъ Гетмана ординансу, прибувати, ничего назначеного термену не ухибляючи...».

Творці Конституції навіть закріпили в документі своєрідний кодекс «депутатської честі», закликаючи послів «о томъ всѣмъ благосовѣстно, безъ жадныхъ, приватного своего и чужого порядка, респектові, безъ душегубной зависти и вражды, совѣтовати...»⁴⁶. Утім, як відомо, цей документ вжитку в політичному житті Гетьманату так і не набув. Тож, його норми можемо розглядати лише як артикуляцію прагнень тогочасної української політичної еліти, націлених на розбудову власних політичних інститутів.